

Тема 5. Українська культура XVII-XVIII ст.

Мета: визначити особливості стилю бароко на території українських земель, простежити спільне й відмінне з європейськими напрямками, а також окремо звернути увагу на народні інтерпретації в малярстві та іконописанні.

План лекції:

1. Українське бароко.
2. Народне малярство й народні ікони.

Ключові терміни й поняття: бароко, вертеп, іконопис, парсуна, романс.

5.1. Українське бароко

Культура бароко в Україні охоплює другу половину XVII-XVIII ст. До естетичних особливостей українського бароко можна віднести багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилену декоративність, динамізм і головне – небачену вигадливість форм.

Українське бароко часто називають «козацьким», оскільки саме козацтво було носієм і замовником нового художнього смаку. Чимало видатних творів архітектури і живопису, створених на замовлення козацької старшини. Разом із тим, козацтво не лише споживало художні цінності, виступаючи в ролі багатого замовника, творило власне культурне та естетичне середовище, виступаючи рушієм духовного життя й творцем самобутніх художніх цінностей. Козацтво «вдягло» дерев'яну церкву у камінь, прикрасило орнаментальним та рослинним декором.

В українській архітектурі стиль бароко поширюється з II половини XVII ст. і досягає свого розквіту у XVIII ст., набираючи яскраво виражених національних рис. Вже наприкінці XVII ст., переважно в Києві та його околицях, з'явилися будови, позначені рисами стилю бароко, але їхня мальовничість, інтимна теплота докорінно відрізняє їх від бароко західноєвропейського. Нові форми української архітектури виникли на основі давніх і багатих традицій народної дерев'яної і давньоруської архітектури.

У першій половині XVII ст. в Україні виділилося два архітектурних центри, що розвивали традиції мурованого зодчества з яскраво вираженими національними рисами: Київ та Чигирин. Їхній вплив відбився на архітектурних спорудах усього Лівобережжя та Слободянщини. Тут виникли храми, муровані світські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні.

Особливість козацьких соборів полягала у відсутності чітко виражених фасадів. Вони однакові з чотирьох боків, повернуті водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на площі. Демократичність козацького п'ятиверхого собору не заважає йому бути й виразником суто барокового світовідчуття, зокрема складного відчуття неподільної єдності кінцевого і безкінечного. У козацьких соборах втілено ірраціональний образ світу. Зеленого та

блакитного кольору бані соборів прикрашені золотом або обліплені, як небо, золотими зірками. Із середини підкупольний простір також світиться й сяє, як небо вдень, а вночі наповнюється глибокою темрявою. Козацькі собори стали втіленням народної мрії про небо на землі.

У середині XVIII ст. в архітектурі відбуваються певні стильові зміни. Поширюється світський або європейський бароковий стиль, який збагатив українське бароко елементами монументальності, рококо, стильовими особливостями російського бароко та перехідними формами до класицизму (Андріївська церква та Марійський палац у Києві архітектора Франческо Бартоломео Растреллі, Львівський собор св. Юра Бернарда Меретина).

Стиль бароко в українському малярстві виявився у виникненні особливих жанрів в образотворчому мистецтві, у суто українському відтворенні образів, доборі технічних прийомів. Українські маляри продовжили традиції візантійського, давньоруського, давньоукраїнського, а також ренесансного живопису. Тематично живопис залишався релігійним, однак основним змістом його стають гуманістичні ідеї, активніше розвиваються форми монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета.

Велику роль у розвитку живопису відігравали малярні школи Києво-Печерської лаври, які в 1763 р. об'єдналися в одну малярню, малярні при Софіївському соборі, полтавському та інших монастирях. Існувала система художнього виховання у Києво-Могилянській академії.

Український портретний живопис виявився в такому жанрі як парусна. Популярним були портрети Богдана Хмельницького і козацької старшини, а в Західній Україні – львівських братчиків з різними атрибутами.

Козацький портрет відзначався проникненням у внутрішній психологічний світ людини, показував її характер, вдачу, якості. Уся увага зосереджувалась на обличчі. Одяг не відвертав уваги глядача. Особливістю наддніпрянського портрета є часте вживання епітафій та епіграфічних текстів, що зближує живописний образ із літературою.

Портрет, разом із гербом, став однією з важливих ознак приналежності до певної верстви населення: шляхти чи міщанства. Емблемо- та герботворчість українського бароко ґрунтувалися на пошуку предметів – асоціацій у народному побуті, природі, навколишньому середовищі або утворенні так званих складних гербів внаслідок шлюбів або корпоративних об'єднань. Родовідне дерево поважних осіб давніх родів зображалося у вигляді виноградної лози, трояндового куща, дуба, лавра. Геральдика також була наповнена знайомою «натурою» – орлами, кіньми, левами, квітами, колоссям тощо.

У козацькій емблематиці, із зрозумілих причин, широко використовувались бунчуки, булави, печатки, зброя, порохівниці. Символами для духовних осіб слугували руків'я посохів, митри, оклади євангелій, чаші для причастя та інші речі культу, в яких виявлялися місцеві або індивідуальні уподобання релігійних або світських діячів.

У XVII-XVIII ст. в Україні склалася мережа музичної освіти:

1. Січова співацька школа (остання третина XVII ст. – 1709, 1734-1775), де готували фахівців для церковних хорів.

2. Києво-Могилянська академія. У школі сформувалася чітка система музичної освіти, що поєднала теорію музики і педагогіку.

3. Глухівська співацька школа, заснована 14 вересня 1738 р. У ній навчалося 20 осіб, з яких десять кращих студентів щороку направлялися до Петербурга. Школа давала знання з партесного співу, музичної грамоти, гри на скрипці, гусях, бандурі, готувала співаків для Придворної капели.

У середині XVIII ст. поширення набув романс – жанр камерної вокальної музики. Пісні-романси виконувалися в супроводі фортепіано або гітари. Популярні романси: «Їхав козак за Дунай» Семена Килимовського, «Всякому городу нрав і права» Григорія Сковороди, «Дивлюсь я на небо» Михайла Петренка.

Театральне життя XVII ст. відбувалося насамперед у школах. В українському шкільному театрі поряд із п'єсами значне місце належало декламаціям й діалогам, що писалися на різні теми, прославляючи світські події.

Драма у XVII ст. являла собою віршований діалог, що своїм корінням сягав обрядових пісень. Драми називалися шкільними, бо створювалися у навчальних закладах. До середини XVIII ст. в Україні існувало близько 30 драматичних творів: шкільних драм, діалогів, декламацій. Їх авторами були викладачі Києво-Могилянської академії та колегіумів, духовенство, а виконавцями – студенти. Популярність мали п'єси різдвяних і великодніх циклів, що відбивали звичаї, побут, життя народу.

В першій половині XVII ст. в Україні з'явилися вертепні вистави, які поєднали в собі релігійну драму, світську гру та елементи усної народнопоетичної творчості. Найцікавішими у вертепній драмі були сцени з народного життя зі співами й танцями. У вертепних виставах переважали мотиви соціального характеру та відбилося народне світорозуміння.

У XVII-XVIII ст. продовжує розвиватись полемічна література. Книги письменників-полемістів поширювалися по Україні в друкованих варіантах та в рукописних копіях.

Українська віршована поезія, народні думи та пісні про «козацьку славу» набули значного розвитку й поширення, оскільки були дітищем епохи, передавали її сутність. Авторами поетичних творів були церковні ієрархи, рядові священики та ченці, вчителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, письменні селяни. Поезія відзначалася значним жанровим та змістовним розмаїттям. Виділялась релігійно-філософська, елітарно-міфологічна, шляхетська, панегірична (поезія хвалебного змісту), міщанська, громадсько-політична, історична, лірична, гумористично-сатирична поезія, що тісно перепліталася з народною пісенністю.

У другій половині XVII ст. з'явилися думи й історичні пісні про участь козаків у війні 1648-1657 рр., про Богдана Хмельницького та його сподвижників. Саме в той час створені відомі народні пісні «За світ встали козаченьки», «Не дивуйтеся, добрії люди» й інші.

Світська лірика першої половини XVIII ст. мала переважно елегійний характер, її автори скаржилися на гірку сирітську долю, убоге життя, на соціальну несправедливість, злих людей тощо. Любовна лірика також перебувала під впливом народнопісенної традиції, побутуючи анонімно, в рукописних співаниках, репертуарі кобзарів та лірників.

5.2. Народне малярство й народні ікони

Поетико-романтичний погляд селянства на щасливе, безтурботне життя виявляється в системі чітких образів-символів народних картин, в яких домінує одвічна мрія про «райський» куточок у вихорі життєвої суєтності. На полотні постає свого роду сільська ідилія, виплекана народною уявою протягом віків.

Характерним може бути наступний сюжет: «У зелені садків і струнких тополь видніються білесенькі хати, “мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру гуляють” (за Тарасом Шевченком). Десь на пагорбі крутить своїми розлогими крилами колесо часу вітряк – типовий елемент давніх українських пейзажів. Поряд тихенько в’ється річечка, навіюючи медитативний спокій, романтичну замріяність, гармонійну умиротвореність. Іноді на картинах зображується ставок, в якому плавають білі лебеді – символ родинного щастя і благодаті. Інколи у таку мальовничу картину природи вплітається і побутова сценка: зображення народного звичаю, обрядодійства, зустріч закоханих, чи просто поодинокі постаті людини. І при цьому все докільля доцільно зорганізоване, композиційно врівноважене. Навколишній світ згармонізовано – у ньому немає зла, насильства, пристрастей, всюди домінують високоморальні етнічні й загальнолюдські гуманістичні ідеали. Саме в цей казковий або, як нині говорять, віртуальний світ лине душа українця в своїх найсокровенніших мріях і духовних спрямуваннях».

Важливе місце в сюжетних лініях народної картини відведено проблемі взаємин між важливим складовими світобудови: жіночим і чоловічим початками (парубок-дівчина, чоловік-дружина), між минулим, сьогоденням та майбутнім. Твори народних майстрів на перший погляд прості. Однак, автор тут веде розмову про добре і зло, моральне й аморальне у сферах соціального середовища, висуває традиційні етнічні критерії краси і гармонії. Окремі негативні явища зображуються не натуралістично, а шляхом підтекстового розкриття відповідної ситуації з відтінком народного гумору, сатири.

Особливістю сюжетів українського малярського наїву є й те, що їхній антураж здебільшого пов’язується з місцевістю, де народжувалися твори, із місцевими особливостями традиційно-побутової культури (церкви, вітряки, вулички і хати, річки та ставочки).

Після хрещення Київської Русі хатні обереги язичницької віри селяни поступово замінили настінними іконами-хрестами, потім іконами, різьбленими на дереві, аж доки в кінці XVIII ст. не з’явилися мальовані ікони на дошках.

Традиції народної культури формувалися в глибокій давнині, зазнавали найрізноманітніших впливів, але їх послідовний розвиток не припинявся. Століттями розвивалися традиції роду, передавалися культурна й етнічна єдність, формуючи український етногенез.

У середньовічному українському живописі народний напрям почав формуватися вже з XV ст. У XVI ст. відбувся значний розквіт народного мистецтва. Народна ікона як явище почала формуватися ще у XV ст., масово заповнюючи творами провінційні церкви. На виникнення народного напрямку в іконописі посприяв той факт, що у XVI ст. іконопис виходить за межі монастирського середовища. Народні іконописці починають створювати ікони, в основному, для «домашніх вівтарів». Такі ікони відзначаються спрощеною іконографією, наївним трактуванням образів святих та декоративністю (відхід від візантійських традицій).

У XVII – XVIII ст. український народний іконопис став поширеним явищем, а у XVIII ст. в іконах з'являються такі характерні особливості, яких не було раніше в аналогічних пам'ятках іконопису. Посилюється фольклорне звучання образів, формується тісніший зв'язок з реальним життям, що зумовлює появу в народних іконах багатьох побутових елементів, посилення декоративності, барвистості народних ікон, проникнення в них стилістики світського «високого» мистецтва, зокрема мистецтва бароко.

Стиль бароко привніс у народну ікону експресію, яскравість фарб, багатство вбрання святих. Разом із тим, стиль західноєвропейського бароко, з його загостренням пристрастей, крайньою духовною напругою все ж входить в українську культуру і під впливом народної традиції, затихає, втихомирюється, стає спокійнішим, перетворюючись на духовну «лірику».

Характерною особливістю функціонування народного напрямку в іконописі у XVII-XVIII ст. була відсутність державного контролю з боку православної церкви. Це було зумовлено перебуванням українських земель під владою католиків. Цей фактор став однією з найважливіших причин розповсюдження народного іконопису. Після Люблінської (1569) та Берестейської (1596) уній в Україні набуває важливого значення народна ікона, інтенсивний розвиток якої був спричинений захистом іконопису східного обряду і неприйняттям західноєвропейських католицьких впливів.

Важливим фактором побутування народного мистецтва у XVII ст. стали умови економічного розвитку України, завдяки яким сформувалися взаємодії місцевої («високої») і сільської («народної») культури. Посередниками між місцевою і сільською культурою були: середнє козацтво, сільські і місцеві ремісники, учні колегій і шкіл переважно селянського походження, а також «мандрівні» дяки.

На розповсюдження народних ікон і сюжетів до них мала вплив народна гравюра, яку у значній кількості привозили з країн Заходу (Австрії, Румунії, Словаччини, Польщі тощо). На формування народної (хатньої) ікони також вплинула народна картина, що тяжіла до фольклорно-національних мотивів і по-дитячому наївно трактувала образи. Народна картина XVIII–XX ст. у своєму побутуванні була тісно пов'язана з іконописом і, як результат, вона

подекуди втрачала іконописну стилістику, наближаючись до народної картини. У ХХ ст. образи вже почали розвішувати не лише на покуті, а й на стінах – як народні картини. Цікаво також, що з XVII ст. народні малярі індивідуалізували не лише побутово-жанрові сцени, а й святих стали змальовувати портретно схожими на родичів, сусідів тощо. З кінця XVI ст. не лише типи облич, візерунки, а й цілі постаті чи групи переносяться в ікону з навколишнього життя.

? Питання для самоконтролю

1. Чому бароко в Україні називали «козацьким»? Визначте основні характеристики.

2. Охарактеризуйте мережу музичної освіти на території українських земель, назвіть основні школи.

3. У чому проявлявся поетико-романтичний погляд селянства на щасливе життя?

4. Визначте особливості народного іконописання.